

11. Дорошенко Д. Історія України – К., 1990.
12. Жикол А. Ми рвали одвічної пута. – К., 1994. – № 8-9.
13. Ільєнко І. Відсвіт крутянського чину // Київська правда. – 1992. – 2 лютого.
14. Каліберда Ю. Бій під Крутами за спогадами учасників // Історія в школах України. – 1997. – № 3.
15. Лоський І. Учасник бою. Крути // Просвіта. – 1998. – 24 січня (№ 4).
16. Лукаревський К. Червона калина на білому снігу // Україна. – 1992. – № 3.
17. Максимонько В. Спартанці // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 лютого.
18. Нагаєвський І. Історія Української держави – К., 1994.
19. Нельма О. “Теорія етносу”. Курс лекцій – К., 1997.
20. Нова Рада. – 1918. – 5 березня.
21. Попович А., Рогачов В. Крутіїство // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 лютого.
22. Рудик М. Ніхто не просив пощади // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1.
23. Содолі П. Крути // Україна. – 1994. – № 4. – С. 10-14.
24. Україна ХХ століття. Проблеми національного відродження – К., 1993.
25. Чепіга І. Дивився по телевізору // Ніжинський вісник. – 1993. – 11 лютого.
26. Шевченко В. Якщо вже правда, то до кінця // Комсомольський гарт. – 1991. – 14 вересня.

Олексій ЛЕЙБЕРОВ
(Ніжин)

**“Побужденные чувством верноподданнической преданности
и восторженного умиления...”
Участь населення Ніжинського повіту
у Кримській війні 1853-1856 років**

Зійшовши на російський престол, імператор Микола I неодноразово заявляв, що найголовнішим його завданням буде здійснення заповітної мрії бабусі Катерини II, яка мріяла про вигнання турків із Європи й установлення російського контролю над чорноморськими протоками. Разом із тим, імператор проводив політику оборонця та захисника прав православного населення Балкан. Такий зовнішньополітичний курс призводив до постійних конфліктів із Отаманською Портою, які російський уряд намагався вирішувати силою. На початку 50-х років XIX ст. російський імператор остаточно переконався у слабкості султанської Туреччини і почав готуватися до війни. Турецький султан Абдул-Меджид звернувся за допомогою до Великобританії, яка не бажала посилення російського впливу на Балканах і Близькому Сході. До антиросійської коаліції одразу долучилася також Франція, імператор якої Наполеон III мріяв узяти реванш за поразки свого дядька й укріпити режим одноосібної влади “маленькою переможною війною”. Пізніше до союзників долучилося Сардинське королівство, – останнє у такий спосіб намагалося підвищити свій міжнародний статус у Європі й укріпити союзні стосунки з Англією та Францією. Кожна зі сторін зробила все, аби війна стала невідворотною. Відтак, бойові дії розпочалася у жовтні 1853 р. й увійшли в історію як Кримська або Східна війна.

Історіографія даного військового конфлікту нараховує сотні спеціальних досліджень. Однак, слід відмітити, що практично відсутні роботи, що досліджували би проблеми формування та діяльності міських ополченських частин, а також питання допомоги місцевого населення різних губерній Російської імперії діючій армії [1].

Не зважаючи на свою актуальність, ця тема ще вивчена недостатньо. Документи, що зберігаються у фондах архівів Чернігова та Ніжина можуть пролити світло на певні аспекти даної проблеми. Саме тому цей масив архівних джерел уможливив появу даного дослідження.

У вересні 1854 р. союзні війська (тобто війська антиросійської коаліції) висадилися у Криму і розпочали військові дії. Російська імперія, маючи чисельну, але гірше озброєну армію, одразу почала зазнавати поразку за поразкою. Навіть зухвале “закидаємо шапками”, як пообіцяли Миколі I його генерали, не змогло зупинити наступ союзників. Значна кількість убитих і поранених, а також чисельні втрати російської армії від хвороб змусили імператора наприкінці січня 1855 р. оголосити набір до народного ополчення. Такий хід, у разі нагальної потреби, російський уряд розглядав цілком ймовірним: ще на початку війни, в одній із приватних розмов, імператор висловився: “У мене зараз мільйонна армія, проведу мобілізацію – і у мене буде півтора мільйони, а попрошу Росію – буде два з половиною – три мільйони” [2].

29 січня 1855 р. з’явився імператорський маніфест, що оголошував набір до ополчення, а вже 17 лютого 1855 р. Чернігівська губернія була передана у підпорядкування Головній Діючій армії. Одночасно, згідно з “высочайшим повелением”, розпочалося формування Малоросійських кінних козачих полків, які мали влитися до діючої армії в Криму. Малоросійському генерал-губернатору С.О. Кокошкіну було запропоновано в найкоротший термін подати свої міркування з приводу мобілізаційних заходів. Спираючись на значний досвід формування козачих частин у кампаніях 1812 та 1831 років*, він запропонував сформувати 8 полків. П’ять полків планувалося організувати в Полтавській губернії, на території Чернігівщини ж – тільки три. Щоправда, через фінансові труднощі від таких широких планів були змушені відмовитися й обмежитися чотирма полками в Полтавській і двома в Чернігівській губерніях (останні офіційно йменувалися 5-й та 6-й полки Малоросійського козачого ополчення) [3].

Унтер-офіцерський і рядовий склад полків формувався з козаків-добровольців**, а також із тих, хто не потрапив на строкову службу під час попереднього рекрутського набору. Крім того, в рядові дозволялося приймати кріпаків. Пропорція набору визначалася 12 особами від кожної тисячі козаків. Офіцерський склад полків формувався з відставних офіцерів, що виявили бажання повернутися на службу, а також і чиновників-добровольців цивільної служби***. При цьому козаки звільнялися від сплати податків і різних зборів, а офіцерам виплачувалася пенсія.

У Новгороді-Сіверському та Чернігові розміщувалися штаби 5-го та 6-го полків, а призовні пункти (“рекрутские присутствія”), при яких постійно діяли медичні комісії, були відкриті в усіх повітових містах губернії. Повітові комісії, в свою чергу, підпорядковувалися головній губернській комісії, яку очолював “войсковий приемщик”, полковник лейб-гвардії М. Чечерін, який відповідав за якість набору в усій губернії.

* Тобто мобілізації до російської армії під час франко-російської війни 1812-1813 років і антиросійського польського повстання 1831-1832 років.

** Мається на увазі соціальний прошарок населення Російської імперії – малоросійські козаки (колишні козаки з реєстру Війська Запорізького Гетьманської України після реформи 1783 р. та їх нащадки).

*** У тогочасній становій і чиновницькій ієрархії Російської імперії чини цивільної й військової служби мали між собою встановлену відповідність, відтак, подібний перехід був цілком можливий.

Із самого початку формування полків місцева влада, що відповідала за організацію процесу рекрутування, зіштовхнулася з рядом проблем. Першою з них була відсутність кваліфікованих офіцерських кадрів. Відтак, влада була змушена призначати на відповідальні командні посади цивільних чиновників. Так, 5-й полк очолив суддя Чернігівського повітового суду П. Мокрієвич (якраз у цьому полку служили дворяни та 242 козаки, що були мобілізовані з Ніжинського повіту), а 6-й полк – чиновник В. Уманець [4]. До слова, подібна ситуація склалася і у Полтавській губернії, де професійні військові очолили тільки два з чотирьох ополченських полків. Іншою проблемою була нестача державних коштів, виділених на утримання козаків-ополченців. Тому губернська влада, не будучи надто оригінальною, такі видатки переклала на плечі місцевої громади – общини, що відряджала ополченця. Від них козаки отримували платню за службу, вони надавали щомісячне утримання і постачали коней, вози тощо. Крім цього, община вносила по 10 руб. 20 коп. на придбання козакам зброї й однострою (шабля, пістолет, піка, полукафтан темно-зеленого кольору, шаровари та червоний кушак) [5]. До того ж, населення забезпечувало також піврічне утримання козаків-ополченців із розрахунку 10 пудів муки та 1 пуду і 5 фунтів крупи на одного козака [6].

Нестача коштів, відсутність професійних кадрів, короткий термін, відведений на формування полків, негативно позначилися на якості підготовки особового складу новостворених військових одиниць. Інспекційна поїздка генерал-губернатора С. Кокошкіна дала негативні результати. У звіті до Військового міністерства він повідомляв, що в 5-му полку побачив "... посадку та вигляд карикатурний, невідповідний кавалеристу російського війська". Про офіцерів-чиновників доносив, що вони "... погано їздять, не вміють салютувати та погано знають свою справу" [7]. Не зважаючи на те, що ополчення не було остаточно сформоване (в його лавах нараховувалося 1159 вояків замість планованих 2250), 2 грудня 1855 р. обидва полки виступили в м. Гельсінгфорс (сучасне Хельсінкі у Фінляндії, що була тоді частиною Російської імперії). Така диспозиція була обумовлена тим, що на початку серпня 1855 р. англо-французька ескадра намагалася захопити місто і фортецю Свеаборг на підступах до Санкт-Петербургу та Кронштадту. Відтак, російське командування намагалось посилити регулярні частини на балтійському узбережжі. Крім того, не виключалася можливість приєднання Швеції до антиросійського союзу.

Поряд із формуванням козачих ополченських полків, у Чернігівській, як і в інших губерніях, розпочався призов до державного ополчення (спеціальний наказ Сенату з'явився 31 липня 1855 р.). 17 серпня в.о. цивільного губернатора О. Анненський видав розпорядження всім предводителям повітового дворянства, де, зокрема, зазначалося: "... з міщан (виключаючи євреїв) і селян, казенних і поміщицьких необхідно створити 9 дружин у кількості 9832 ратників, із розрахунку з кожної тисячі народонаселення таких прошарків у губернії по 23 особи, і що зібрання ратників має початися 1 жовтня і завершитися 1 листопада цього року" [8].

Призовні пункти були відкриті в Чернігові, Острі, Ніжині, Новгород-Сіверському, Конотопі, Сосниці, Мглині, Новозибкові та Суражі. Згідно із затвердженим розкладом, міщани губернії виставляли 1149 ратників, 6488 ратників набиралися з числа поміщицьких селян та 2195 – із казенних селян (тобто, власне, козаків) [9]. У Ніжині формувалася ополченська дружина №201, яка свій номер отримала від номеру від-

критого в місті призовного пункту [10]. Дружина була сформована з міщан, поміщицьких і казенних селян повіту і нараховувала 1089 осіб, із яких 899 були поміщицькими селянами, 71 – козаками, а 117 – міщанами. Варто наголосити, що кількість міщан, що вступили в ополчення, була найбільшою в губернії. Для порівняння: Ніжинський повіт складався з двох волостей, а такі ж самі двоволосні Остерський та Сосницький повіти виставили всього 29 та 19 ратників відповідно, навіть, у Суразькому повіті, що складався з чотирьох волостей, було мобілізовано лише 98 осіб [11].

Знову-таки постала проблема нестачі державних коштів для утримання ополченців. Тому уряд звернувся до міських дум, міських і посадських ратуш із проханням "... відкрити передплату для добровільних грошових пожертв ... при цьому більше всього прохати до пожертв купців і євреїв, як звільнених від участі в ополченні" [12]. Ніжинські купці досить швидко відгукнулися і вже 25 листопада 1855 р. Ніжинська міська дума повідомляла, що "... до теперішнього часу купецтвом зроблено грошових пожертвувань сріблом 880 руб., які й надіслані до казначейства" [13]. Щоправда, зібраних грошей не вистачало, давалася також ознаки слабка

Проводи ратника до ополчення. Ілюстрований листок Тімма

підготовка офіцерсько-го та рядового складу ополченських дружин, погане озброєння, – все це змусило військове командування відмовитися від активного використання таких ратників у відкритих військових операціях. Усі дев'ять дружин були відправлені до території Війська Донського для підсилення військ наказного отамана генерал-ад'ютанта Хомутова, що діяли на Північному Кавказі проти мюридів Шаміля. Але на початку лютого 1856 р. дія розпорядження про передислокацію ополченців була призупинена, а 5 квітня того ж року надійшов наказ про розпуск дружин. Відтак, частинам Чернігівського ополчення проявити себе у будь-яких військових діях не вдалося.

Однак, участь населення Ніжинського повіту не обмежувалася лише формуванням ополченських частин. Ще в січні 1854 р. предводителі дворянства Чернігівської губернії, "побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления...", прийняли рішення, що дворянство губернії пожертвує на потреби діючої армії на Дунаї та Чорноморської флотилії 6 тис. відер спирту* та 150 волів із фурами, на яких цей спирт мав бути доставлений у діючу армію [14]. Ініціатива чернігівського дворянства була відмічена самим імператором, який наказав "благодарить

...

* Мірний еквівалент відра, як одиниці виміру об'єму – 12,3 л. То ж чернігівське дворянство зобов'язувалося поставити до діючої армії 73,8 тонн цієї рідини!

дворян Черниговской губернии за таковые его пожертвования”. Спирт мали надати поміщики Ніжинського та Глухівського повітів, що володіли гуральними заводами. Для покриття видатків, пов’язаних із відправкою спирту, було прийнято рішення зібрати гроші з усіх дворян, що володіли землею. Норма збору була встановлена в розмірі 1,5 копійки з кожної десятини землі. Одразу в повітових містах були створені спеціальні комісії зі збору коштів. Ніжинську комісію очолив поміщик Семен Ковальов; до складу цієї комісії також увійшли поручик Михайло Хоменко та дворяни Олександр Турик й Іван Мандрика [15].

Від початку своєї роботи комісія зіштовхнулася з пасивністю, а подекуди і з небажанням дворян повіту жертвувати гроші. Так, в одному з листів до губернатора, голова комісії скаржився, що: “встречались такие дворяне, которые уклоняются от взноса причитающихся с них на сей предмет денег, прячась от чиновников, направленных для сбора того пожертвования, и объявляли им, через прислугу свою, что владельцы уехали из дому” [16]. Подібне ставлення до збору коштів змусило Ніжинського предводителя дворянства постійно – в березні 1854 р. аж двічі – звертатися до повітового дворянства з проханням не ігнорувати та за можливості прискорити збирання необхідної суми. З великими труднощами наприкінці квітня 1854 р. було зібрано 1661 руб. 75 коп. У списках “неплатників” значилося понад два десятки прізвищ, а суми, які не внесли поміщики, обчислювалися від кількох до двох десятків рублів [17]. Однак заплановану суму з губернії так і не вдалося зібрати в повній мірі. Чернігівський предводитель дворянства у листі до свого ніжинського “колеги” зазначав: “до сих пор сбор пожертвованный ограничивается суммами, высылаемыми только некоторыми господами предводителями дворянства, что в количестве, не превышающем третьей части всей ожидаемой от указа суммы” [18].

Аби покрити нестачу, губернське керівництво вдалося до перевіреного кроку – змусило прийняти участь у зборі коштів селян. Такий засіб пошуку потрібних коштів і на цей раз приніс очікувані результати. Казенні селяни тільки Ніжинського повіту пожертвували на потреби діючої армії 3156 крб., що майже удвічі перевищило суму зібрану дворянством повіту [19]. Крім коштів для Дунайської армії, ніжинці в 1855 р. взяли участь у зібранні грошей для допомоги пораненим, а також сім’ям моряків, які втратили житло в Севастополі. Проводилися благодійні бали “для военных, чиновников, дворянства, купечества и греков города Нежина”, всі кошти від яких направлялися до благодійного фонду, створеного міською думою. Поряд із прямими зборами, популярним був книжковий розпродаж, виторг від якого надходив у фонд сестер милосердя. Як не дивно, населення Ніжина виявилось не надто читаючим і до того ж із оригінальними літературними смаками. Найбільшою популярністю серед читаючої ніжинської публіки користувалася патріотична військова пісня князя Горчакова “сочиненная по случаю перехода российских войск через Дунай и положенная на музыку директором придворной певческой капеллы г. Львовым” – її купили аж... 6 чоловік! Решта книг користувалася у читачів значно меншою популярністю [20]. І хоча суми, що збиралися, не були значними (наприклад, бал у предводителя дворянства дав 150 руб., чиновники магістрату зібрали 260 руб.), але загальна сума зборів із губернії в 1855 р.

була суттєвою, що і відзначив новий імператор Олександр II в особистому рескрипті до населення Чернігівської губернії [21].

Не менш помітною була допомога, надана населенням Ніжинського повіту армійським частинам, які дислокувалися або проходили через його територію. На зібрані *Ніжинським магістратом* гроші в місті було відкрито шпиталь на 224 місця для солдатів розквартированої в Ніжині запасної бригади 12-ї піхотної дивізії. Крім того, повітове дворянство забезпечило постачання харчами і транспортом дружини Московського, Ярославського, Костромського, Нижегородського та Володимирського ополчення, які в серпні-вересні 1854 р. проходили через Ніжинський повіт. Також були влаштовані святкові обіди на честь офіцерів-ополченців. І все це не зважаючи на те, що в цей же час населення Новгород-Сіверського повіту потерпало від епідемії холери, а Городнянський повіт переживав нашествя сарани.

Війну Росія програла. Зашкарубла імперська машина, заснована на ретроградній кріпосницькій системі, не змогла протистояти розвинутим Англії й Франції, де військовий чинник йшов у фарватері передового розвитку як науки і промисловості, так і соціальних відносин. Поразка у Кримській війні дала поштовх до чисельних реформ на теренах Російської імперії, що охопили практично всі сфери політичного, економічного та соціального життя величезної країни. Найголовнішою з них стало скасування кріпацтва. Однією з ключових стала військова реформа міністра Д.О. Мілютіна впродовж 1870-х років. Згідно її положень російська армія повністю відмовлялася від практики скликання ополчення, – досвід останньої війни довів як тактичну й стратегічну неефективність його використання в ході військових дій, так і неадекватність матеріальних витрат на його утримання і ефективності від такої військової сили.

З іншого боку, ідея і сам процес формування народного ополчення вкотре було використано на посилення патріотизму і культивування “верноподданнических настроений” серед населення; звісно – не без економічного від того зиску, латаючи в такий спосіб фінансово-матеріальні дірки власної недолугої військової політики. Засвідчений факт сплеску такого великоросійського патріотизму – яскраве свідчення дієвості політики вихолощування національної самосвідомості на теренах Російської імперії й насаджування політики офіційної народності.

Проте, зазначена участь у формуванні народного ополчення представників різних соціальних прошарків Чернігівщини (населення міста Ніжина й Ніжинського повіту, зокрема), де поряд із суто мілітарними заходами мали місце вияви співчуття, допомоги ближньому, дозволяє розглядати зазначене історичне явище і в дещо іншій площині – як епізоди з історії добродієвості, певний ґрунт до вивчення ментальності, культури української нації загалом.

-
1. Павловский И. Малороссийское казачье ополчение в Крымскую войну. – Полтава, 1910. – 50 с.; Петров Ф. Государственное ополчение. Исторический очерк и сравнительное исследование действующего положения о государственном ополчении по русскому и иностранному законодательству. – СПб., 1901. – 170 с.; Преженцов Я. Государственное ополчение. Исторический очерк. – СПб., 1889. – 250 с.

2. Кухарук А. Война империй // Родина. – 1995. – № 3-4. – С. 32
3. Павловский И. Вказана праця. – С. 1.
4. Там само. – С. 8.
5. Там само. – С. 10.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 857, арк. 28.
7. Павловский И. Вказана праця. – С. 9.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 341, оп. 1, спр. 880, арк. 4.
9. ВДАЧОН, ф. 341, оп. 1, спр. 880, арк. 15 зв.
10. Там само, арк. 18.
11. Там само, арк. 17.
12. Там само, арк. 11.
13. Там само, арк. 12.
14. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 747, арк. 1.
15. Там само, арк. 1 зв.
16. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 819, арк. 8.
17. Там само, арк. 9.
18. Там само, арк. 11.
19. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 843, арк. 7.
20. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 735, арк. 4.
21. Чернігівські губернські відомості. – 1856. – 16 січня. – С. 1.

Олександр СИДОРОВИЧ
(Ніжин)

Із історії споживчої кооперації в Ніжинському повіті на початку ХХ ст.

Проблеми розвитку сучасної економіки України стали предметом дослідження багатьох науковців. І багато з них убачають перспективу економічного прогресу нашої країни в розвитку кооперативних форм господарювання. Приклади для наслідування та необхідний досвід шукають у минулому: частіше за все у дореволюційній кооперації, оскільки за радянського часу кооперативна мережа була фактично одержавлена і не відповідала повною мірою кооперативним принципам і засадам. Особливо доречним є, на нашу думку, дослідження економічних процесів у розрізі кооперативного руху на мікрорівні. Завдяки таким міркуванням викликана необхідність дослідження кооперації в межах Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку ХХ ст.

Як окремий комплексний об'єкт дослідження ніжинська кооперація в наукових розробках до цього не фігурувала, але певні факти з діяльності кооперативів Ніжина й повіту зустрічалися у працях, присвячених розвитку кооперації чи її окремих видів стосовно більших історико-географічних регіонів. У даному аспекті слід згадати кандидатські дисертації В.М. Власенка, О.С. Сидоровича, а також монографію В.М. Половця [4; 16;19].

Споживчі товариства з'являються на Ніжинщині в перші роки ХХ ст. Подібна тенденція є характерною для всієї Чернігівщини, де більш-менш сприятливі умови для розвитку споживчої кооперації з'явилися після 1897 р., коли було запроваджено т.зв.